

© 2005 П. С. Пацурківський

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

СИСТЕМОУТВОРЮЮЧИЙ КРИТЕРІАЛЬНИЙ РЯД У ФІНАНСОВОМУ ПРАВІ: НЕОБХІДНІСТЬ ЗМІНИ ПАРАДИГМАЛЬНИХ ПІДХОДІВ

У даний час в пострадянському правознавстві в цілому та науці фінансового права зокрема склалась ситуація, аналогічна ситуації в ньютонівській фізиці у кінці XIX століття, у кібернетиці та генетиці у 40-х роках XX століття, коли адекватне осмислення нової об'єктивної реальності з неминучістю вимагає якісної зміни дослідницького контексту, залучення принципово нових для даної галузі знань наукових методів, які б відзначалися парадигмальним характером. Це зумовлено, як мінімум, трьома причинами, що вимагають у сучасну епоху переоцінки права в цілому як соціального інституту і фінансового права як його окремого феномену зокрема.

Першою із зазначених причин є, поза сумнівом, остаточна і безповоротна втрата монопольного становища в юриспруденції марксистської методології з її незмінними догматичними підходами до права. Нинішня методологія юриспруденції і в пострадянських країнах представлена досить обширним спектром підходів до пізнання і застосування права: природно-правовою, позитивістською, філософсько-правовою доктринами, природно-позитивним, інтегративним, комунікативним і тому подібним праворозумінням. Одним з найбільш очевидних та суттєвих недоліків їх практичного застосування у даний період, на нашу думку, є відрив якогось одного підходу із всієї сукупності підходів до правопізнання та наступна його гіперболізація і навіть абсолютизація. Це вчорашній день у методологічному вимірі.

Звичайно, характер тієї чи іншої доктрини права визначається насамперед первісною позицією дослідника, з якої він намагається розглядати горизонти права, пізнати його сутність. Проте обрати таку позицію правильно означає дотримуватись певних умов для того, щоб у процесі пізнання права стало можливим охопити це гіперскладне суперечливе явище всебічно, з'ясувати його сутність та структуру. Вирішити дане завдання можливо, як правильно, на нашу думку, зауважує В. К. Колпаков, тільки на шляху відмови від спроб раціоналістичної ідеалізації права методом зв'язування його якою-небудь однобокою та безкомпромісною «абс-

трактною ідеєю – справедливості, свободи, формальної рівності тощо, а також від спрощуючих варіантів його «заземлення» у вигляді, наприклад, суджень про право як державно організовану волю (класу, усього народу, політичної еліти чи ще чогось у такому роді), яке лежало в основі усього радянського право розуміння [10, с. 15-16].

Право є об'єктивною реальністю, тому говорячи про нього *ad rem* (по суті справи), ще раз скористаємося з надзвичайно влучної, на нашу думку, характеристики такого підходу В. К. Колпаковим, який зазначав, що при цьому потрібно «виходити з правової онтології, а не з передбачуваних чи бажаних цілей його ідеального розвитку. Іншими словами, право треба вміти побачити (а не уявити) і тільки після цього його можна теоретично описати» [10, с. 15-16]. До речі, саме цей методологічний підхід був властивий дореволюційній російській науці фінансового права, завдяки чому вона посіла тоді цілком заслужено лідируючі позиції у світовій науковій думці з фінансового права.

Радянська правова дійсність утвердила проти-лежний методологічний підхід, а саме, що право є нічим іншим, як виключно державно організованою волею. В науці фінансового права України, та й інших країн, ця методологічна установка не просто залишилася, а продовжує бути домінуючою. Здебільшого вона побутує у поміркованіших, м'якших, ніж у попередній період, формах, проте й нині інколи набирає вкрай агресивних проявів. Це за своєю суттю **етатистський підхід до пізнання і відображення явищ фінансово-правової дійсності**. Даний підхід почав формуватися ще в дорадянський період розвитку науки фінансового права, насамперед у Німеччині, набув класичних, зрілих рис у радянській науці фінансового права, з якої методом діалектичного зняття був механічно перенесений у сьогодення. Квінтесенція цього підходу найбільш виразно і повно знайшла своє втілення у старій, ще радянській парадигмі фінансового права, яка, хоча це на перший погляд видається не просто дивним, а парадоксальним, детермінує сутність і зміст власне фінансового права, нау-

ки фінансового права більшості пострадянських держав по даний час.

Дана парадигма постулює, що фінанси – атрибут держави, що поява та розвиток фінансового права зумовлено державою, що найголовнішим призначенням фінансового права є забезпечення фінансових інтересів держави, що системоутворюючою категорією власне фінансового права і науки фінансового права є категорія «фінансова діяльність держави» і т.д. З вище викладеного очевидно, що етатистський підхід до фінансового права як виключного права держави вилучати у свою власність частину новоствореної виробником суспільних благ доданої вартості, а також часток вартостей, що вже неодноразово оподатковувалися раніше (повторне оподаткування), неминуче трансформується в однібічне розуміння його виключно як системи норм, що забезпечують тільки інтереси інститутів публічної влади, насамперед і головним чином держави. Вираженню та захисту інтересів всіх інших, крім держави, суб'єктів фінансових правовідносин у фінансовому праві і в постсоціалістичних державах відводиться другорядна роль, а самі їх інтереси розглядаються фактично тільки з позицій сприяння цих інтересів максимальному задоволенню державного інтересу.

Чого тільки вартє запроваджене податковим правом Російської Федерації та запозичене податковим правом України поняття «зловживання правом платником податків» у випадках сплати ними податків через «проблемні» банки або здійсненні податкового планування з метою мінімізації податків. Адже не платник податків надає банку право у формі відповідної ліцензії приймати податкові платежі, а держава. Істинною ж ціллю мінімізації оподаткування шляхом податкового планування є не виключна мета завдати майнової шкоди державі, а природна мета будь-якої підприємницької діяльності – залишити у своїй власності якомога більшу частину доходу за вирахуванням всіх необхідних витрат, в тому числі й сплати законно встановлених податкових платежів. У доктрині ж права цивілізованих країн уже давно стало аксіомою, що зловживання правом виникає тільки у випадках, коли особа, що має право, користується ним не для задоволення яких би то не було власних інтересів, а з **виключною** метою завдати шкоди іншій особі. Тому, на нашу думку, правовою і виправданою є позиція противників встановлення обмежень реалізації прав платників податків, які обґрунтовано стверджують, що «будь-яке максимальне використання платником податків юридичних можливостей мінімізації податкових платежів не може бути визнаним негожим» [23, с. 103].

В однібічному педалюванні виключно інтересів держави полягає головний, на нашу думку, методологічний недолік сучасної теорії фінансового права. Саме в цьому прихована основоположна причина неефективності фінансового права більшості пострадянських держав. Здійснюючи функцію засобу організації та впорядкування відповідних суспільних відносин, фінансове право гостро потребує пізнання та врахування адекватної інформації про дані відносини, інакше кажучи, воно з неминучістю передбачає відповідну сукупність пізнавальних операцій як умову релевантності предмета регулювання. Невідповідність фінансово-правових норм реальному стану і тенденціям розвитку розподільних, перерозподільних і контрольних відносин у суспільстві з приводу публічних фінансів є основною причиною їх неефективності та очевидним наслідком недосконалості пізнавальних процедур, що супроводжують процеси фінансової законотворчості. Інакше кажучи, право як соціальний інститут завжди є наслідком відповідних пізнавальних процесів, що відбуваються у суспільстві на усіх його рівнях, є специфічним породженням соціального пізнання. Воно настільки ефективно, наскільки ефективно дане пізнання.

По-друге, відбулась кардинальна зміна статусу і призначення права у структурі соціуму. Цей висновок підтверджують дослідження відомого вітчизняного філософа права А. А. Козловського. Проаналізувавши ретроспективну парадигму історичних етапів розвитку правознавства і юридичної практики, він дійшов висновку про те, що право уже досягло такого рівня концептуальної та структурної самодостатності, який дозволяє йому (праву) розвиватися у теоретичному аспекті відносно незалежно від соціально-історичних впливів. Право, резюмує він, стало самостійним теоретико-пізнавальним явищем, специфічним феноменом культури і подальший його розвиток зумовлюється насамперед власними внутрішніми закономірностями. Саме на даному етапі формується така властивість соціально-історичної константи права, як його здатність опосередковано впливати на пізнавальні процеси у праві. Вона полягає в тому, що віднині у суспільстві уже відбувається паралельний, відносно незалежний розвиток правової думки, юридичної теорії і соціальної практики [9, с. 181].

Фінансове право як один з феноменів права в цілому може і **повинно перетворитися** шляхом заперечення під впливом вищезазначених факторів з фінансового неправа – зняряддя реалізації однібібокких фіскальних інтересів держави у суспільстві – **у дієвий засіб погодження фінансових інтересів**

держави та суспільства в цілому, особливо держави і первинних виробників доданої вартості у суспільстві, стати засобом досягнення на цій основі тривкого взаємовигідного компромісу держави і суспільства з приводу публічних фінансів. Суспільство та особистість, держава та її громадянин у юридичному вимірі рівноцінні, тому права і обов'язки даних суб'єктів, в тому числі й у фінансово-правовій сфері, повинні бути зрівноважені, а особисті інтереси кожного громадянина мають органічно поєднуватись із суспільними інтересами. Конституції сучасних демократичних держав, в тім числі й Конституція України, в однаковій мірі захищають публічні інтереси та публічну власність держави, а також приватні інтереси і приватну власність усіх інших суб'єктів фінансових правовідносин. Зокрема, частина четверта статті 13 Конституції України гласить: «Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом».

Більше того, системний аналіз конституцій демократичних держав світу переконує, що **право публічної власності є похідним від права приватної власності, що перша без другої у чистому вигляді в принципі неможлива**. Звідси очевидно, що згідно своєї дійсної природи фінансове право повинно у рівній мірі виражати, представляти і захищати природні права і законні інтереси не тільки публічних суб'єктів фінансових правовідносин, але й усіх інших його суб'єктів. Інакше кажучи, справжнім покликанням фінансового права є правомірне поєднання, оптимізація і гармонізація природних прав і законних інтересів у рівній мірі усіх суб'єктів правовідносин з приводу публічних фінансів, тобто, природних прав і законних інтересів з приводу публічних фінансів суспільства в цілому, а не тільки держави. Визнання останнього факту кардинально змінює об'єкт і предмет науки фінансового права, з неминучістю вимагає для свого адекватного пізнання і вираження якісно нового методологічного інструментарію.

По-третє, у конституціях більшості пострадянських держав вмонтований надзвичайно потужний, системоутворюючий мультиплікатор зміни юридичного і фактичного відношення держави та людини, визначено трансформацію пострадянських суспільств з етатистських, державоцентристських у демократичні, людиноцентристські. Зокрема, Конституція України однозначно і вкрай категорично констатує: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека, визнаються

в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [11].

Безумовно, права і свободи людини і громадянина – не витвір держави, не продукт її волі та влади, і в цьому сенсі неможливо не підтримати більшості аргументів та доводів, теоретичну позицію в цілому противників позитивного права. Як дотепно зауважив І. І. Лукашук, «Невідчужуваність прав і обов'язок держави їх забезпечити піднімають їх над державою» [13, с. 72]. Водночас права і свободи як правова форма вираження і реалізації корінних, найбільш істотних та значимих соціальних, політичних, економічних, особистих, духовних благ і цінностей, породжених людською цивілізацією, як зазначає В. С. Шевцов, невід'ємні сутнісно від держави та її влади. Вони власне у якості прав і свобод людини можуть існувати, виражати себе, нести відповідне благо в ім'я інтересів людини і суспільства в цілому лише завдяки, хоча й не виключно, державі [21, с. 30]. Як зазначав у свій час В. А. Туманов, характеризуючи зв'язок держави і прав людини, прав як суспільного феномену в цілому, ці «обидва надбудовні явища нерозривно пов'язані між собою субстанціонально, генетично і функціонально» [15, с. 197]. Тобто, на нашу думку, у взаємовідносинах людини і держави в демократичному суспільстві в цілому, в тому числі й у їх фінансових взаємовідносинах, необхідне неухильне дотримання природного **принципу адекватності**.

Цей принцип діє тільки у громадянському суспільстві та правовій державі, а у державі етатистській він за природою не міг мати місця для своєї реалізації. Представницькі органи правової держави виражають на підставі забезпеченого вільними демократичними виборами представництва владу народу (суспільства), його волю та інтереси. Ось чому саме парламент як представницький орган держави тільки і вправі оформлювати право шляхом законодавчої діяльності на основі найбільш адекватного втілення суспільних інтересів. Саме тут і проявляється надзвичайна важливість та необхідність кожного з елементів принципу адекватності: 1) адекватності держави суспільству; 2) державної функції законодавствування (а на цій основі і всієї нормотворчості) істинно представницькій природі законодавчого органу; 3) адекватності змісту законодавчих (а на їх основі й усіх інших нормативних правових актів) назрілим суспільним інтересам, потребам та цілям. Очевидно, що тільки за умови наяв-

ності усіх зазначених елементів принципу адекватності і може бути забезпечено становлення нового фінансового права з його новими цілями, функціями та призначенням в цілому.

Одним з найдієвіших методів розв'язання цього завдання в сучасних умовах може стати, на нашу думку, **застосування цивілізаційного підходу в науці фінансового права** з його неминучим феноменологічним аналізом об'єкта пізнання та предмета дослідження. Від традиційного марксистського підходу він відрізняється, головним чином, тим, що не вириває із системи факторів тих або інших суспільних процесів їх окремих елементів з наступною їх абсолютизацією, у нашому випадку держави і виключно її інтересів у сфері публічних фінансів, а з'ясовує явище в цілому, у всьому багатстві його проявів та зв'язків. Марксизм в цілому та етаїзм зокрема як один з його крайніх проявів за останні півтора десяти років був переосмислений і одержав відповідну критичну оцінку з боку представників різних суспільних наук, втім числі й правознавців. Проте, на нашу думку, наяву достатні підстави для того, щоб погодитись з висновком А. І. Демидова про те, що у пострадянському правознавстві має місце «певна ретардація в методології, яка проявилася у намаганні зберегти звичну марксистську парадигму у тлумаченні правової реальності» [8, с. 16-17]. Така оцінка особливо доречна та справедлива стосовно науки фінансового права постсоціалістичних країн, насамперед України.

Серед сучасних юристів-фінансистів це явище першим зауважив, помітив його ще в зародку та ментально блискуче відреагував на нього С. Г. Пепеляев в своєму дисертаційному дослідженні «Громадянин як суб'єкт фінансово-правових відносин». Аналізуючи основоположні методологічні установки радянського фінансового права з приводу ролей держави і особи у фінансовому житті суспільства, він дійшов висновку, що особа у фінансових відносинах перебуває у становищі другорядного суб'єкта, а превалює гіпертрофований інтерес держави, що методологічний інструментарій науки фінансового права продовжує залишатися попереднім [17, с. 3]. На превеликий жаль, пострадянська наука фінансового права на цей виклик та деякі інші голоси, що його підтримали, не зреагувала. Не помітила? Не почула? Проігнорувала? Щоб там не було, проте перша ластівка весни у фінансово-правову науку та фінансове право не принесла. А суспільство її зачекалось та все настійніше різноманітними засобами її вимагає.

Що ж саме здатне принести застосування цивілізаційного підходу в теорії фінансового права, в чому полягає його евристичний потенціал сто-

совно науки фінансового права? Насамперед, на протигагу етаїстському підходу в науці фінансового права, який вириває з усієї сукупності фінансово-правової дійсності та доводить до абсолюту тільки права і законні інтереси держави у фінансово-правових відносинах, протиставляє в силу цього у фінансових правовідносинах державу усім іншим їх суб'єктам, перетворює останніх у безправних статистів фінансово-правових відносин, деформує при цьому вульгарно, до невпізнання, усю фінансово-правову матерію, **цивілізаційний підхід в науці фінансового права потенційно здатний зворотньо поставити все з голови на ноги**. Насамперед, він дозволяє з інших, природно-правових позицій оцінити істинне призначення фінансового права. Таким призначенням в дійсності є: не забезпечення однобокого примусово-владного панування держави при посередництві норм фінансового права над усіма іншими суб'єктами фінансово-правових відносин, що фактично мало місце в минулому і сповна проявляється в сьогоденні; не легітимація протиправного вилучення в силу такого панування останньою надмірної частини новоутвореної доданої вартості у приватному секторі суспільного виробництва на користь держави, як це має місце нині, внаслідок чого державу і суспільство потрясають такі вкрай негативні явища, як: нехтування державою природних прав і законних, насамперед, конституційних інтересів усіх інших суб'єктів фінансових правовідносин, за винятком держави; знищення достатньої мотивації для примноження легітимної частки приватної власності; утворення тіньового сектора суспільного виробництва, співмірного із сектором легальним; легітимне і нелегітимне приховання від оподаткування та інших офіційних форм перерозподільних і контрольних відносин у суспільстві; втеча національного капіталу за кордон та інші.

Дійсним призначенням фінансового права з позицій цивілізаційного підходу є насамперед досягнення суспільно необхідного компромісу інтересів у сфері публічних фінансів між інститутами публічної влади та виробниками новостворюваної доданої приватної вартості, встановлення та підтримування, забезпечення балансу їх природних прав та законних інтересів, вироблення правових механізмів, з допомогою яких стануть якомога повніше, в міру можливостей, задовольнятися на основі принципу конкуренції заявлених суспільних потреб власне ці потреби, з одного боку, і не пригнічуватися і тим більше не розорюватися, що повсюдно має місце нині, а навпаки, якомога швидше приростати можливості приватного сектора суспільно-

го виробництва задовольняти власні потреби та створювати водночас з цим все вагомійший публічний фінансовий продукт, який дозволятиме ще більш повно задовольняти зрілі потреби суспільства завтрашнього дня у публічних фінансах, з іншого боку.

Таке розуміння сутності і призначення фінансового права з неминучістю ставить питання про зміну наших уявлень про його зміст. Насамперед, це стосується уточнення системи фінансового права, точніше кажучи, наших уявлень про системоутворюючі фактори фінансового права, які уже самі по собі зумовляють необхідність по новому підійти до відтворення системи фінансового права. Насамперед, це надання основоположного значення не стільки **предмету** і **методу** галузі фінансового права в нових суспільно-історичних умовах, за умови їх неминущої цінності і значення, скільки **основним началам** даної галузі права та її **правовим принципам**.

Категорія «**основні начала фінансового права**» наукою фінансового права не тільки ніколи раніше не досліджувались, але й не застосовувалась [4, с. 25-31]. Очевидно, даний факт має місце тому, що, з одного боку, ніколи раніше не виникало потреби у її застосуванні, з іншого боку, наука фінансового права ще не досягла була необхідного для даного кроку рівня власного розвитку. У даний час з'явилися достатні, на нашу думку, можливості для її запровадження в науковий обіг, а також визріла практична необхідність в обґрунтуванні зазначеної категорії. Це цілком природно, тому що поняття і категорії в цілому та поняття й категорії правознавства зокрема не є величинами незмінними, адже «по мірі розвитку наших знань про предмет, їх поглиблення і розширення, – як зазначають фахівці, – повинна неминуче здійснюватися зміна змісту і обсягу того поняття, у якому ці знання резюмуються та підсумовуються» [3, с. 322].

В науковому обізі термін «начало» з'явився ще у Древній Греції і застосовувався її філософами для вираження уявлень про першооснову суцього. Від начал права у Сократа, Платона, Аристотеля (справедливість), захоплюючи начала права Г. обса, Г. Гроція (властивості людської природи), І. Канта (ідея права), начала правоутворення Ф. Савіньї, Ф. Ейхгорна, Г. Пухти (народний рух), Л. Дюгі, М. Оріу (солідарність), Ф. Хека, Р. Паунда (інтереси), Р. Іерінга (мета), С. М. Трубецького, Б. М. Чичеріна (свобода) до начал праворозвитку у К. Маркса і Ф. Енгельса (спосіб виробництва) – такий неповний діапазон значення досліджуваного терміну.

Категорія «начало» («начала») розглядалась філософами як логічна висхідна основа фактично у всіх найбільш значимих філософських системах домарксистського і післямарксистського періодів. Будучи теоретичним першоначалом у тій чи іншій філософській системі, дійсним началом, що не має жодних попередніх начал, що і зумовлює її саме як таку, категорія «начало» не може бути виведена з інших категорій, що змушує дослідників виходити за межі теорії та виводити теоретичні начала із соціальних умов тієї епохи, відображенням якої вони були. У спеціальній літературі зроблено висновок, що функціональне значення категорії «начало» у філософських системах полягає в обґрунтуванні соціальних відносин, відображених в субстанціональній теоретичній визначеності [12, с. 81-82].

На думку Гегеля, надання категорії «начало» значення генетичної субстанції явищ спроможне вказати досліднику шлях пошуку та сформувати його дослідницьку програму. «...Перше є також і основою, – пише Гегель, – а останнє дещо похідне; так як виходять з першого і з допомогою правильних умозаключень приходять до останнього як до основи, то ця основа є результат. Далше, **поступовий рух** від того, що складає начало, необхідно розглядати як подальше його визначення, так що начало продовжує залишатись в основі усього наступного і не зникає з нього» [6, с. 56]. Таким чином створюються наукові теорії.

Відштовхуючись від положень Гегеля, вчені співвідносять «начало» дослідження з його результатом, пояснюючи, що в «началах» («началах») конкретне береться на феноменологічному рівні його освоєння, тоді як в «результаті» – «на теоретичному, яке містить у знятому вигляді первісне уявлення про нього. «Начало» є тим же «результатом», вони співпадають постільки, поскільки явище співпадає із сутністю. Рух від «начала» до «результату» повинен являти собою систематичне збагачення «начала» сутнісними характеристиками об'єкта. В результаті маємо поступальність і круговий рух пізнання» [1, с. 532]. Фахівці-наукознавці наукову теорію коротко визначають як найбільш стислу форму організації і систематизації наукового знання, яке є цілісним відображенням певного фрагменту дійсності, а широкого – як абстрактно узагальнену, конструктивну, цілісну, логічно розгорнуту концептуальну модель об'єкта дослідження, яка є «есенціально-номонологічним і, відповідно, логічно скороченим знанням, наділений пояснювальною, породжуючою та евристичною властивостями» [14, с. 150]. В структурі теорії виділяють два компоненти – начала теорії і тіло

теорії, тобто, її зміст, що виростає над початками теорії [14 с. 151].

Навіть схематичне ознайомлення з історією правової думки дозволяє стверджувати, що розбіжності в методологічних підходах до дослідження права починаються з категорії «начала права», тому що у кожного підходу своє розуміння правових начал. Тим не менше субстанціональною рисою категорії «начала права» є те, що вона може бути ґрунтовно осмислена і всебічно з'ясована не як суто абстрактне поняття, а тільки у зв'язку з її конкретним змістовним наповненням. Таке осмислення здійснюється вченим у повній залежності від обраного ним методологічного підходу.

Водночас необхідно підкреслити, що категорія «начала права» як першооснова теорії, будучи базовою для відповідної правової концепції, перебуває у тісному зв'язку з іншими базовими правовими категоріями, такими, наприклад, як поняття права та сутність права. Причому у взаємодії з іншими категоріями вона зберігає своє самостійне значення, особливий статус, оскільки весь понятійно – категорійний апарат забезпечує розгортання начал в концепції, їх втілення в окремих правових поняттях менш загального значення. Таким чином, методологічне значення категорії «начала права» для правової теорії полягає у висхідному положенні даних начал, у їх базовості для усієї подальшої конструкції відповідної теорії. Від начал права, що визнаються тією чи іншою теорією, залежить і вибір дослідницького шляху, і кінцеві висновки теорії, тобто, якщо начала будуть визначені істинно, то такою ж покликана стати і відповідна теорія.

Глибинні начала фінансового права зумовлені первинною потребою індивіда та держави – забезпечити своє існування, збереження себе як явища, як феномену, тобто його появу продукують найглибинніші інстинкти самозбереження індивіда та держави. Однак якщо індивід є продуктивною силою у суспільстві і в силу своєї природи наділений здатністю сам продукувати необхідні для свого самозбереження блага (в тім числі і появу держави, коли у ній з'явилася потреба), то держава такою здатністю не наділена. Тобто, маючи природну потребу у функціонуванні держави, індивід приречений утримувати не тільки себе, але і свою державу, розділяти створені ним блага між собою та державою. У сучасних умовах цивілізованою формою такого розподілу виступає фінансове право.

Фінансове право у своїй субстанціональній сутності є своєрідним зрізом вище зазначеної соціальної данності. Воно в однаковій мірі підпорядковане історичним, моральним та національним, тобто, перемінним у часі началам, та універсальним, неза-

лежним від часу його началам. Онтологічна, власне субстанціональна сторона його основних начал якраз виражає його універсальність, незалежну ні від місця, ні від часу – воно було, є і залишається правом розподільних, перерозподільних і контрольних відносин у суспільстві з приводу публічних фінансів, незалежно від того, у яку історичну форму цю його субстанцію одінуть. Тривалий історичний період – фактично до рубежа XII-XIII століть, а в класичній формі – до середини XVII століття замість фінансового права існувало фінансове неправо. Тільки з перемогою ідей правового лібералізму, яка ознаменувала собою завершення середньовіччя у правознавстві та правозастосуванні, виникло фінансове право як міра свободи суб'єктів фінансових правовідносин у розподільних, перерозподільних та контрольних відносинах. Стосовно нашої країни такий його вимір у 1917 році до краху СРСР був призупинений.

Друга та третя сторони основних начал фінансового права, які відображають його ґносеологічну та аксіологічну сутність, навпаки, перемінні у часі, відзначаються рисами національної ментальності та своєрідною історичною формою. Радянське фінансове право також було за своєю субстанціональною сутністю правом розподільних, перерозподільних і контрольних відносин у сфері публічних фінансів. Водночас історично воно розцінювалося виключно як право лише держави, а для усіх інших суб'єктів фінансових правовідносин воно було не правом, а суцільними обов'язками.

В нових історичних умовах трансформація етатистської держави у державу людиноцентристську, детермінована конституційно, з неминучістю тягне за собою відродження ідеології правового лібералізму та повертає фінансовому праву його первозданий сенс, його «первородні» начала: онтологічні, ґносеологічні та аксіологічні. **Онтологічний вимір начал фінансового права** полягає в тому, що воно є правом розподільних, перерозподільних та контрольних відносин у суспільстві. Тому єдино допустимою формою нормативного вираження фінансового права у громадянському суспільстві та правовій державі є фінансовий закон, прийнятий у відповідності зі спеціальною процедурою представницьким органом публічної влади. **ґносеологічний вимір начал фінансового права** полягає в ідеї фінансового права, квінтесенцією якої є досягнення і підтримання суспільно необхідного компромісу інтересів з приводу публічних фінансів між інститутами публічної влади, з одного боку, та виробниками доданої вартості, з іншого боку, забезпечення стійкого балансу їх природних прав та законних інтересів. Звідси основополож-

ним методом істинного фінансового права є метод погодження у парламенті з допомогою спеціальної процедури на основі конкуренції усіх заявлених суспільних інтересів волевиявлення усіх суб'єктів фінансових правовідносин. **Аксіологічний вимір начал фінансового права** проявляється у визнанні юридичної рівності усіх суб'єктів фінансових правовідносин, презумпції добросовісності і невинуватості кожного з них до встановлення рішенням суду, яке набрало законної сили, іншого.

Звідси неперушними повинні стати інтерпретація та практичне застосування усіх без винятку положень і норм фінансового права під кутом зору його основних начал, а самі начала потребують належного нормативного закріплення, враховуючи природу розподільних, перерозподільних та контрольних відносин у суспільстві з приводу публічних фінансів, у Основному Законі держави. Така пропозиція є новою лише для фінансового права. Інші ж юридичні науки уже давно зрозуміли необхідність та неминучість нормативного закріплення начал галузі права у відповідному законодавстві, а окремі з них і домоглися подібного закріплення.

Наприклад, Д. І. Мейер був першим, хто в російській цивілістиці, зіткнувшись з неймовірною казуїстичністю російського права, оцінив значення нормативно закріплених правових начал, вважаючи, що таке закріплення є свідченням досконалості законодавства, оскільки «чим більше в законодавстві загальних юридичних начал, тим обширніше поприще для одержання висновків з його визначень; і навпаки, чим більше законодавство представляє визначень окремих юридичних випадків, тим обмеженішою є ця діяльність» [16, с. 61]. Через півстоліття аналогічну думку майже дослівно повторив інший корифей російської цивілістики – Г. Ф. Шершеневич [22, с. 17]. А ще майже через століття після нього необхідність такого кроку обґрунтовував С. С. Алексєєв [2, с. 27-28]. І крига, нарешті, скресла – у статті 1 Цивільного кодексу РФ такі начала її цивільного права знайшли своє відображення, чого, на жаль, поки що не здійснив вітчизняний законодавець.

Поки ж що з позицій цивілізаційного підходу до фінансового права його начала повинні розглядатися вслід за Конституцією держави та в єдності з нею у якості **основного юридичного механізму** громадянського суспільства та правової держави у сфері публічних фінансів. У цьому зв'язку цивілізаційний підхід до фінансового права дозволяє виробити і з нормативною точністю сформулювати строгі уявлення про юридичні і протиправні фактори, що протистоять такому признанню фінансового права, про зловживання фінан-

совим правом, абсолютизацію етатистських підходів у ньому та ряду інших, а звідси виробити достатньо ефективні засоби протидії таким факторам.

Особливого значення у зв'язку з цим набуває у наш час нормативне оформлення та закріплення у системі позитивного фінансового права таких якісно нових фінансово-правових інститутів, як інститутів захисту природних прав та законних інтересів кожного із суб'єктів фінансових правовідносин, а не тільки держави або інших публічних утворень, інститутів представників цих прав та інтересів, інститутів добросовісності і невинуватості кожного із суб'єктів фінансового правовідношення до моменту встановлення іншого рішенням суду, що набуло законної сили та цілого ряду інших. Вони наукою фінансового права з позицій сучасних вимог і методологічних підходів поки що не розроблені.

По-третє, цивілізаційний підхід в науці фінансового права одночасно робить необхідним та можливим, виходячи з начал фінансового права та спираючись на поглиблені теоретичні пошуки вітчизняної юриспруденції, врахування світового досвіду, **вироблення оптимальних юридичних конструкцій фінансового права**, які були б здатними забезпечити реальне і повне перетворення у життя його призначення, відповідного новому стану постсоціалістичного суспільства, людини та держави в ньому.

Якщо категорія «начала фінансового права» являє нині собою «білу пляму» у сучасному наукознавчому доробку вчених юристів-фінансистів, то з приводу розуміння наступного системоутворюючого фактора фінансового права – його принципів – наукові позиції до певної міри विकристалізувалися і можуть бути представлені у наступному узагальненому вигляді.

Згідно однієї з позицій, яка на загальнотеоретичному рівні найбільш повно, послідовно та виразно відображена В. М. Сиріх, правові принципи – це закономірності права, які є ідеологічною, науково обґрунтованою формою відображення об'єктивних законів, або, іншими словами, «пізнаний юристами об'єктивний юридичний закон» [19, с. 63]. Вони відзначаються загальним і стійким характером, абстрактною всезагальністю, необхідністю і, за наявності відповідних умов, «проявляються неминуче у системі суспільних і правових відносин, незалежно від їх усвідомлення та закріплення у чинному законодавстві. Проте у самому законодавстві, системі чинних норм права правові принципи набувають загальнообов'язкового значення постільки, оскільки вони закріплені законодавцем» [19, с. 64]. Вони не можуть бути «реально

закладені у праві незалежно від того, сформульовані вони науковим пізнанням чи ні», не можуть бути самі по собі «розтворені у праві до того, як сформулюються у якості суджень, ідей правосвідомості законодавця. Дана позиція – це економічний детермінізм, інакше кажучи, марксизм, очищений від нормативізму. У радянському фінансовому праві вона була домінуючою у 50-і – 90-і роки ХХ століття.

Друга позиція, навпаки, являє собою нормативізм, очищений від марксизму. Один з найяскравіших її сучасних представників у фінансовому праві Н. І. Хімічева, розкриваючи принципи уже постсоціалістичного російського фінансового права, пише: «Принципи права носять обов'язковий характер, оскільки вони закріплені безпосередньо в правових нормах або виводяться логічно із їх сукупності» [20, с. 38]. Такої ж позиції дотримується і фундатор фінансового права сучасної України Л. К. Воронова [5, с. 379-392], чимало інших вчених юристів-фінансистів.

Критично оцінюючи нормативне розуміння фінансового права в цілому та його принципів зокрема як непридатне, на нашу думку, для з'ясування його істинних принципів, ми виходимо з того, що нормативізм не залишає місця для виявлення і дослідження будь-яких інших принципів права, крім тих, які безпосередньо закріплені у законі або які можна вивести тільки із законодавства. Таке розуміння субстанціональної сутності фінансового права різко звужує смислове поле дискурсу дослідника, вкрай спрощує картину відповідного правотворення. Іпостасі фінансового права як феномену культури, особливої сфери духовного життя, позачасової цінності залишаються за межами пізнання. Більше того, саме фінансове право стає за такого підходу ідентичним фінансовому законодавству, а принципи фінансового права – принципам фінансового законодавства.

У зв'язку з цим методологічно значимою є позиція, висловлена відомим німецьким державознавцем та юристом-фінансистом К. Фогелем. Характеризуючи конституційні основи фінансового права ФРН, він приходить до висновку, що: «Для фінансової системи із існуючого загального регулювання робляться специфічні висновки, вони стосуються існування фінансового права. Поряд з писаним виступає, таким чином, більш широке, **неписане фінансове право** (виділено мною – П.П.) Основного закону» [7, с. 113], тобто, його принципи. І відразу ж вслід за вище наведеним твердженням дослідник резюмує: «В цілому конституційне фінансове право», інакше кажучи, його принципи, «не може залежати від випадковості, по

якій одні питання знайшли у тексті Конституції повне відображення, а інші – ні» [7, с. 113]. А загальний висновок К. Фогеля з даного питання є наступним: «Аспекти парламентської демократії і правової держави так тісно переплітаються у конституційному фінансовому праві, що їх розподіл не уявляється можливим» [7, с. 113].

Третя точка зору в розумінні принципів права найбільш послідовно та виразно представлена В. М. Протасовим. Він здійснив спробу викласти принципи права з позицій системного підходу. Автор пропонує відшукати онтологічні аналоги правових принципів, своєрідних «двійників» у правовій дійсності. Він вважає, що у кожного принципа – ідеї можна знайти принцип-відношення, на якому він базується. Тобто, В. М. Протасов відходить від традиційного розуміння ідей-принципів і переводить проблему в «інструментальну» площину, абстрагуючись від матеріально-змістовного наповнення поняття «ідея» [18, с. 47].

Порівнюючи погляди В. М. Протасова та В. М. Сиріх, можна припустити, що в їх позиціях прихований певний позитивний потенціал і це дає підстави про можливі точки дотиків їх позицій. Так, В. М. Протасов вважає, що питання про правові принципи – це питання про правову структуру, тобто, про систему зв'язків (відносин), а правові принципи – це «**головні, визначальні, найважливіші структурні зв'язки в об'єкті правового регулювання, внутрі правової системи і поза нею (зв'язки соціального середовища), які повинні знайти інформаційне відображення в системі об'єктивного права у вигляді принципів-ідей**» [18, с. 48]. Враховуючи тезу В. М. Сиріх про **необхідність** правового принципу (як властивості об'єктивних законів) [19, с. 64], можна припустити, що обидва автори солідарні один з одним, а «принципи-ідеї» В. М. Протасова – це «правові принципи як закономірності права» В. М. Сиріх. Проте оскільки позиції обидвох зазначених авторів з даного питання представлені не розгорнуто, ми утримуємось від більш однозначних висновків.

Водночас з приводу висловлених В. М. Протасовим міркувань вважаємо за необхідне зробити ще деякі зауваження: не заперечуючи важливості системних зв'язків у правовій сфері, ми все ж висловлюємо сумнів щодо правильності зведення проблеми принципів права до з'ясування «очищених від ідеології», «бездумних» структурних зв'язків у правовій матерії. На нашу думку, критика партійно-класової ідеологічної складової проблеми правових принципів у радянський період не повинна тягнути з неминучістю за собою твердження про заперечення значення принципів права

як носіїв правового ідеалу, оскільки саме з їх допомогою можна з'ясувати відповідний образ правового порядку, що стверджується у праві. Тому, на нашу думку, в умовах пострадянської дійсності найбільш плідною є позиція, представлена вченими, які в основу пошуку принципів права беруть його аксіологічний потенціал та визнають правові принципи носіями цивілізаційних, духовних цінностей, а самі принципи права – основоположними правовими ідеями.

Так, С. С. Алексєєв у цілому ряді своїх робіт доказує, що правові принципи – це правові ідеї, які складають основну ланку власне правової матерії, це «концентроване вираження змісту права», «суть центральної ланки юридичної організації (внутрішньої форми) правового матеріалу», свого роду «стрижень» юридичних конструкцій», «родзинка того чи іншого структурного підрозділу права» [2]. Проте оцінка та розгляд принципів позитивного права (правових ідей) як центральної частини усього утворення «об'єктивного» права, його «командного відсіку» не вичерпує їх характеристик, оскільки неминуче вслід за собою ставить питання: «Яке ж змістовне наповнення цих ідей?», а уже від відповіді на дане питання визначається сутність правової системи тієї чи іншої країни, у нашому випадку сутність та доля фінансового права, а опосередковано через нього – і суб'єктів фінансових правовідносин.

Або це ідеї, висловлюючись словами С. С. Алексєєва, які «акумулюють, переводять на мову правових категорій і представляють у концентрованому вигляді матеріальні, духовні, моральні начала **суспільства** (виділено мною – П.П.) закладені в його устрої інтелектуально-ціннісні установки і тенденції» [2] і тоді перед нами фінансове право громадянського суспільства, правової держави, яке базується на конституційному визнанні найвищої цінності людини, її свободи, її природних прав і законних інтересів. Такого фінансового права українське суспільство та держава ще не мають, однак воно неминуче утвердиться за умови незмінності основоположних начал чинної Конституції України.

Або це ідеї, які виражають лише однокі етатистські інтереси держави, втілюють тільки її волю, нехтуючи при цьому невідчужуваними правами і законно, насамперед конституційно закріпленими їх інтересами – і тоді перед нами фінансове право сьогоденної України, інших постсоціалістичних держав, які ще не скинули з себе шкарлупу етатизму, не переродилися на демократичних засадах з антинародного утворення у спільну доброві-

льну справу усіх громадян, членів громадянського суспільства.

Висновки. Практична реалізація цивілізаційного підходу у науці фінансового права, як переконає здійснений нами аналіз, з неминучістю призведе до формування якісно інших уявлень про сутність і зміст фінансового права, про його предмет і метод, систему і системоутворюючі фактори. В нашому уявленні до останніх згідно принципу соціального натуралізму належить: 1) начала фінансового права, або, інакше кажучи, його парадигма; 2) природні галузеві принципи фінансового права, як нормативно виражені у Конституції держави і її законах, так і ті, що іще не знайшли аналогічного втілення; 3) предмет фінансового права у його новому розумінні; 4) відповідний йому метод (особливий правовий режим), що впливає з предмету фінансового права; 5) функції фінансового права, зумовлені функціями публічних фінансів.

Список літератури

1. Алексєєв П. В., Панин А. В. Философия: Учебник. – М., 1999.
2. Алексєєв С. С. О концепции гражданского права // Цивилистическая практика. – Екатеринбург: Изд-во Уральского отделения Российской школы частного права. – 2004. – № 2 (11).
3. Арсеньев А. С., Библиер В. С., Кедров Б. М. Анализ развивающегося понятия. – М., 1967.
4. Бельский К.С. Финансовое право: наука, история, библиография. – М.: Юристъ, 1995.
5. Воронова Л. К. Принципы налоговой системы Украины и их воплощение в налоговой практике // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы. – К.: Юринком Интер, 2003.
6. Гегель. Наука логики. – М., 1999.
7. Государственное право Германии. Сокращенный перевод немецкого семитомного издания. Т. 2. – М.: Институт государства и права РАН, 1994.
8. Демидов А. И. О методологической ситуации в правоведении // Правоведение. – 2001. – № 4.
9. Козловський А. А. Гносеологічна природа права: філософсько-правовий аналіз. Дис. ...д-ра юрид. наук: 12.00.12. – Чернівці, 2000.
10. Колтаков В. К. Адміністративно-деліктний правовий феномен. Монографія. – К.: Юринком Інтер, 2004.
11. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1997. – Ст. 3.
12. Корж В. В. Социогенез категории «начало» («архэ») и её функция в становлении об-

щественного сознания. – Дис. ...канд. филос. наук. – Ростов-на-Дону, 1988.

13. Лукашук И. И. Конституции государств и международное право. – М., 1998.

14. Майданов А. С. Процесс научного творчества. Философско-методологический анализ. – М., 1983.

15. Марксистско-ленинское учение о государстве и праве. История развития и современность. – М., 1977.

16. Мейер Д. И. Русское гражданское право. Ч.1. – М.: Статут, 1997.

17. Пепеляев С. Г. Гражданин как субъект финансово-правовых отношений. Автореф. дис. ...канд. юрид. наук. – М., 1991.

18. Протасов В. Н. Что и как регулирует право: Учебное пособие. – М., 1995.

19. Сырых В. М. Логические основания общей теории права. В 2-х т. Т.1: Элементный состав. – М., 2000.

20. Финансовое право: Учебник / Отв. ред. Н. И. Химичева. – 3-е изд., перераб. И доп. – М.: Юрист, 2003.

21. Шевцов В. С. Права человека и государство в Российской Федерации. – М., 2002.

22. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права.

23. Щёкин Д. М. Юридические презумпции в налоговом праве: Учебное пособие / Под ред. С. Г. Пепеляева. – М.: МЗ-Пресс, 2002.

П. С. Пацурківський

СИТЕМООБРАЗУЮЩИЙ КРИТЕРИАЛЬНЫЙ РЯД В ФИНАНСОВОМ ПРАВЕ: НЕОБХОДИМОСТЬ СМЕНЫ ПАРАДИГМАЛЬНЫХ ПОДХОДОВ

Практическая реализация цивилизационного подхода в науке финансового права, как убеждает проведенный нами анализ, с неизбежностью приведет к формированию качественно иных представлений о сущности и содержании финансового права, о его предмете и методе, системе и системообразующих факторах. В нашем представлении к последним, в соответствии с принципом социального натурализма, принадлежат: 1) начала финансового права или, другими словами, его парадигма; 2) естественные отраслевые принципы финансового права, как нормативно выраженные в Конституции государства и его законах, так и те, что еще не нашли аналогичного осуществления; 3) предмет финансового права в его новом понимании; 4) соответствующий ему метод (специфический правовой режим), вытекающий из предмета финансового права; 5) функции финансового права, обусловленные функциями публичных финансов.

P. S. Patsurkivsky

A BACKBONE CRITERIAL LINE IN THE FINANCIAL LAW: THE NECESSITY OF THE CHANGE OF THE PARADIGMATIC APPROACHES

In the article on the basis of application civilized of the approach and principle social naturalism to science of the financial law the necessity of change of the paradigmatic approaches to understanding and analysis of a backbone criterial line in the financial law is justified.

The conclusion is made that to last belong: 1) beginning of the financial law, or its paradigm; 2) natural branch principles of the financial law; 3) subject of the financial law in its new understanding; 4) method of the financial law (special legal regime), that follows from the beginnings, principles and subject of the financial law; 5) function of the financial law stipulated by functions of the public finance.